

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-7-83-35>

УДК 821.161.2

Змінчак Н.М.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

СПОСОБИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ В ОПОВІДАННІ ВАЛЕНТИНА ТАРНАВСЬКОГО «СУПЕРМЕН»

Анотація. У статті розглядаються форми і прийоми психологізму, якими послуговується Валентин Тарнавський. Для аналізу обрано оповідання «Супермен». В. Тарнавський розпочав письменницьку діяльність у період 80-х років ХХ століття, коли в літературній критиці спостерігалось вивільнення з-під радянських ідеологічних регламентувань. Увагу дослідників літератури все частіше привертають формальні, естетичні пошуки письменників цієї літературної генерації. Однак перші рецензенти дебютної збірки В. Тарнавського «Міські мотиви» (1983 р.) аналізували передусім проблематику його оповідань та повістей. Поетикальні особливості творів прозаїка, зокрема психологізм, потребують поглибленого аналізу, адже увага митця звернена до внутрішнього світу героя, який перебуває у межовій ситуації й не досягає екзистенційного прозріння.

Ключові слова: психологізм, портрет, монолог, марення.

Zminchak Natalia

Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

WAYS OF CHARACTER FORMATION IN VALENTYN TARNAVSKY'S SHORT STORY "SUPERMAN"

Summary. The article analyses forms and methods of psychologism used by Valentyn Tarnavsky. The short story «Supermen» is picked for analyse. Identifying the artistic features of Valentyn Tarnavsky's works, as well as to establishing the nature of the interrelationship between the poetics of the prose and the style of the Age will allow studying them through the prism of contemporary trends in fiction, which crossed the threshold of socialist realism. Valentyn Tarnavsky began creation of prose during the 80-ies of XX century, when literary criticism was observed to release from the Soviet ideological reglamentan. The attention of literature researchers had been increasingly attracted to the formal, the aesthetic quest of this literary generation writers. However, the first reviewers of the debut Valentyn Tarnavsky's collection "Urban motifs" (1983) first of all analyzed the problems of short stories and novels of the artist. Axiological ideals Valentyn Tarnavsky (moral, aesthetic, philosophical) are united by one desire – to find harmony in relationships with others, with society, with themselves in the end. The character of the story "Superman" is going through the crisis, spawned by uncertainty in the personal, social and existential terms. Finding his own place in the world and resources for self-realization is impossible without establishing a value system. Valentyn Tarnavsky's attention is drawn to the inner world of the marginal hero against the background of the late Soviet times – a period of all meanings and values testing for authenticity and viability. The character is revealed against the background of various life conflicts through the use of direct (interventional) forms of psychologism, as well as extroverted forms, among which a special place is given to artistic detail and grotesque. A significant role in the depiction of the inner world of the hero in V. Tarnavsky's short story is given to the interior and exterior. Prospects for further research we perceive in the comparison features of the psychology of Valentyn Tarnavsky's early prose with his novels that will trace the artistic evolution of the writer.

Keywords: psychologism, portrait, monolog, dream.

Постановка проблеми. Літературознавча думка демонструє активне і стійке зацікавлення питанням вивчення сфери глибинного світу особистості, відображеного у художній літературі. Актуалізація висвітлення внутрішнього світу персонажа засобами психологізму є присутньою для літератури таких етапів культурно-історичного поступу, впродовж яких стрижневою стає ідея самоцінності особистості. Виявити художні особливості творів Валентина Тарнавського, а також встановити характер відношень між поетикою твору та стилем доби дасть змогу дослідження їх крізь призму тогочасних тенденцій художньої літератури, котра переступила поріг соцреалізму. Однією з найвиразніших із них багачиться поглиблений психологізм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне українське літературознавство звертає неабияку увагу на прояви психологізму в українській літературі. Дослідники виділяють дві його форми в художньому тексті. Інтровертна по-

слуговується такими засобами: пряме втілення внутрішнього світу героя, психологічних процесів, емоцій, рефлексів. Екстравертна ж виявляється у прояві душевних переживань шляхом зовнішнього вияву: жести, міміка, психологічний портрет, інтер'єр, екстер'єр, пейзаж тощо. Деякі літературознавці говорять про третю форму втілення психологізму – інтегровану посилання.

Чималий внесок у розробку досліджень з психологізму в літературі зробив Василь Фащенко. У праці «У глибинах людського буття» вчений систематизував всі попередні здобутки науковців у цій галузі та, модернізувавши їх, виклав у доступній проте вишуканій формі. Цей методологічний інструментарій і використовується у дослідженні.

Соціальна та загальнокультурна ситуація кінця ХХ – початку ХХІ століття сприймається нами як ситуація перехідна. Формується нове світочуття, змінюються моральні пріоритети та етичні норми, новочасні концепції людини

зламу століть дають літературі новий тип героя. Аби розкрити характер такого героя автор вдається до його психологічного зображення.

Василь Фащенко подає таке визначення характеру: «це відображені в світлі авторського ідеалу порівняно сталі властивості й змінні відношення, які утворюють закономірну своєрідну соціально-психологічну єдність, котра формується і виявляється в зовнішній і внутрішній діяльності людини у найрізноманітніших ситуаціях» [4, с. 39]. Вчений переконаний, що характер неможливо передати поза життєвою ситуацією, а конкретніше колізією. А художньому зображенню душевних станів людини слугують такі прийоми:

- видима мова душі;
- діалог і монолог;
- внутрішнє мовлення;
- суцвіття засобів.

Дослідниця психологізму Лідія Гінзбург викремлює два такі типи: персонажі-маски та персонажі-характери. Як яскравий представник покоління вісімдесятників, Валентин Тарнавський творить героя, що репрезентує персонаж-характер – протилежність ідеалізованого героя соціалістичної літератури.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Мала проза Валентина Тарнавського, зокрема «Супермен», не надавала літературознавчому аналізу в аспекті психологізму. З логіки дослідження випливає: психологізм – це свідомо обраний автором естетичний принцип, що розширює можливості художнього розкриття характерів. Його вивчення висвітлює нові аспекти комплексного уявлення про поетику Валентина Тарнавського, у фокусі авторського бачення якого перш за все стоїть неоднозначний внутрішній світ людини.

Мета статті. У цій науковій розвідці зроблено спробу аналізу особливостей художнього психологізму в оповіданні Валентина Тарнавського «Супермен».

Виклад основного матеріалу. Оповідання «Супермен» уміщено в дебютній збірці Валентина Тарнавського «Міські мотиви». У центрі оповіді показаний чоловік, що займається не тільки спортом, а й науковою роботою. Прикметним є те, що автор уточнює який саме вид спорту він обрав, та не конкретизує спеціалістом в якій галузі науки є герой. Валентин (так звать персонажа) захоплювався альпінізмом, а працював «завлабом у якомусь інституті. Чи то органічної, чи неорганічної хімії» [2, с. 402]. Таке неточне визначення акцентує наш увагу на тому, що така діяльність посідає не надто важливе місце в його житті.

Муки сумління Валентина прозаїк відображує вдаючись до ірреальної художньої форми – сну-марення: «Уночі до нього тричі навідувалась сувора дама академічного вигляду, тицяла пальцем в печінку й питала: «А що ти зробиш для безсмертя?» Це була Наука. Валентин стогнав і відмахувався від неї дисертацією» [2, с. 411]. Коли альпініст упав зі скелі та зламав собі ногу, він перебував у гарячковому стані. Відомо, що якраз у таких ситуаціях і прозирають сумніви та страхи, що ховаються в темних водах підсвідомості.

Впадає в око те, що Тарнавський дав головному герою ім'я Валентин, таке ж як і у прозаїка. Проте, на нашу думку, це не є ключем до його ха-

рактеристики. Тут краще звернути увагу на значення імені – здоровий, сильний. Гірський хронотоп є дуже зручним тлом, аби виглядати якраз здоровим і сильним, проте згодом ми бачимо, що це лише перше враження, при чому поверхове.

Події у творі викладені оповідачем, найближчим другом головного героя. І перша характеристика так званого «супермена» з певною мірою гіперболізації його педантичності подається з уст цього оповідача: «Валентин терпіти не міг неорганізованості. У всьому любив суворий порядок і був нещадним до своїх і чужих слабкостей. І, якби з руки, шмагав би сам себе за найменше порушення. Катував, як грішник, власну душу» [2, с. 403]. Тож на початку оповідання вжито прямі (інтервентні) форми психологізму, а засобом розкриття характеру героя у вищевказаних прикладах слугує пряме психологічне авторське зображення. Всезнаючий наратор ніби проникає в суть характеру персонажа.

З розгортанням сюжету додаються штрихи, що все більше опрозорюють Я героя: «Дивно виглядали прохальні інтонації в його сухих вустах над вольовим квадратним підборіддям. Як квіточки в жерлі гармати. Валентин не звик ні в кого нічого прохати. Він від усіх вимагав. Похорошому» [2, с. 402]. Бачимо, що психологічне зображення темпераменту особистості поряд з портретом паспортних прикмет дає уявлення про неї, як людину зі слабким характером. Валентині важко зійти до того, щоб попросити когось-небудь про послугу, тому його мовлення набуває різкої форми. Підкреслює це твердження такий художній прийом як оксиморон («квіточки в жерлі гармати»).

Зображуючи розмову Валентина з приятелем, автор розкриває внутрішній стан героя через його динамічний портрет: «...дивна посмішка ковзнула по його обличчю. Її можна було зрозуміти так – дехто лишає своє ім'я кіндерам, а дехто – й науці». А далі переходить до опису виразу очей. У відповідь на питання, чи не мріє він про меморіальну табличку на будинок, Валентин сміючись сказав: «Чому б і ні? Його очі залишилися холодними і ніби пригвинченими до стіни» [2, с. 404]. Як відомо, саме очі є дзеркалом душі людської. А оксиморонність у зображенні виразу обличчя героя ілюструє водночас інертність, пасивність, холодність та його бажання приховати це за все ж бентежною, нервовою посмішкою.

Чималу роль у зображенні внутрішнього світу героя у творі В. Тарнавського відведено інтер'єру та екстер'єру. Відтак аби розкрити характер двох чоловіків – Валентина та його приятеля – автор описує житло кожного з них. Говорячи про першого, він малює таку картину: «У його холостяцькій квартирці скрізь був порядок, але на кухні – особливий. Усі щіточки, йоршики, лопатки висіли, як на діаграмі. Плита скидалась на операційну. Валентин заварив каву в жаростійкій колбі з поділками, точно змішуючи всі інгредієнти. Вийшло якраз по чашечці. Дивно, але кава не пахла. Зовсім не пахла, як паперові квіти. Чомусь я подумав, що якби при зародженні життя на землі у величезній кухні природи всі елементи і мінерали були розкладені отак акуратно по полечках, у природі б нічого не вийшло» [2, с. 405]. А далі одразу ж порівнює

помешкання Валентина з кухнею його друга: «У мене, наприклад, на піддоні газової плити – наче віковий культурний шар. Можна проводити розкопки й вивчати, що і коли дружина варила. Ота бурякова пляма – то позавчорашній борщ вихлюпнувся. Оте коричневе – крупинками – те від плову. Жовті пінні заводи – то молоко» [2, с. 406]. Зіставивши ці два інтер'єри, приходимо до паралелей у науковій думці. Одна з найсучасніших її галузей – синергетика – розглядає хаос як першооснову. Шляхом самоорганізації матерії з хаосу виникає космос.

Логіка розгортання сюжету оповідання підтверджує цей принцип: Валентин так і не завершив свою роботу, а в його друга справи пішли вгору, його публікація викликала неочікуваний резонанс в наукових колах.

Осмислення психології Супермена не обходиться і без змалювання стосунків героя з жінками, що розгорталися за простою схемою: ввечері він запрошує їх на коктейль, а вранці вони розходяться. Тут присутнє зіткнення інтересів жінки, яка хоче заміж за чоловіка забезпеченого, та чоловіка, що хоче мати порядну й хазяйновиту дружину. Значущою при розв'язанні колізії є така художня деталь: «У ванній від крапа ться іржава смуга, яку не брала навіть диявольська «царська горілка». Улаштувавши генеральне прибирання, Валентин невимушено підсовував черговій претендентці на руку й квартиру абразивну пасту. У нього були надто високі вимоги – і жодна з кандидатур їм не відповідала. Смуга лишалась, як нерозрізана стрічка на вхідчинах» [2, с. 407].

Проте знайшлася та, якій не лише вдалося видалити іржаву пляму в ванній кімнаті, а й проникнути в серце героя, перетворивши його на ласкавого та ніжного закоханого чоловіка: «прискакав ... і сам Валентин, закутий у гіпс, як свого часу його ворона, однак напрочуд розвхрений, несхожий на себе. Якийсь м'якший, добріший. Він помолодшав і навіть щодо Жучка змінив гнів на милість» [2, с. 408]. Тут наявний психологічний портрет, а саме – живописний і водночас динамічний. Василь Фащенко зазначає: «Коли теоретики говорять про живописний портрет, то мають на увазі зіставлення зовнішності, а то й поведінки людини зі світом природи» [4, с. 91]. Порівняння Валентина з вороною, за якою свого часу доглядав чоловік, опрозорюють авторське ставлення до нього як до людини безпорадної й слабкої, яка теж потребує опіки. Зображуючи закоханість героя, прозаїк вдається до психологізації зовнішності, вводячи семантично навантажену кольорову деталь: «Його рудий чуб горів у ті дні полум'ям небаченої свічки» [2, с. 408]. Та це потім.

З першої ж бо зустрічі Марина дразнила його саркастичними репліками, а іноді й відверто дратувала. Одного разу вона кинула, що поважала б того, хто пригостить її фореллю з-під Чортового мосту. Сама назва споруди говорить про небезпеку, що чекає на такого сміливця. Аби довести жінці, що «він справжній чоловік» герой поліз на скелі й зірвався. «Валентин почав лягати себе останніми словами. Дурень, послухав цю ненормальну, треба було краще зафіксуватись, а ще краще зовсім сюди не лізти. Це все вона, ця

коза, треба було стерпіти, і нічого б не трапилось. А так – відпустка плакала. Доведеться вдихати лікарняні пахощі, й невідомо – може, кульгати все життя. На роботі тим часом все піде під укіс або, страшно подумати, ще й тому комусь передадуть» [2, с. 410]. Внутрішній монолог героя розбиває усі можливі уявлення про нього як про мужнього та шляхетного чоловіка. В критичному становищі перед читачем постає не дорослий, врівноважений чоловік, а нервовий панікер.

Марина – «худорлява, тендітна москвичка з напрочуд самостійним чоловічим характером» [2, с. 408–409], – побачивши пораненого Валентина, виявила своє жіночне ество, що ховала під маскою скепсису: «Марина, зблідла й налякана, бігала поміж рятувальників і тремтячими губами повторювала: – Це я винна... Я його штовхнула...» [2, с. 410]. Погляд наш спрямовується на ті ознаки тіла, що найбільше передають властивості душі. Жести, рухи, міміка, структура репліки – все це слугує засобом розкриття психологічного стану жінки. Динамічний портрет виявляє її хвилювання та щемливе, сказати б материнське, занепокоєння потерпілим.

У такій надзвичайній ситуації, як водиться, Валентин та Марина досить швидко зближуються та вирішують продовжувати свої стосунки на відстані, у формі листування. І це чи не найприйнятніше для чоловіка, адже такий зв'язок не матиме шансу завадити розміреному життю героя. Після тривалого листування Валентин таки запрошує Марину до себе на Новий рік, який, проте, вони святкують в компанії його приятеля з дружиною, чим не дають собі можливості залишитись наодинці й поговорити. Напружену обстановку передано таким порівнянням: «Ми сиділи, мов у кінотеатрі: всі разом і кожен окремо» [2, с. 417].

Згодом прозаїк вдається до градації у зображенні сутності Валентина. Переломним моментом в еволюції психологічної характеристики героя є змалювання мотивації його дій у ситуації розставання з жінкою, з якою міг би створити сім'ю. Драматизм стосунків Валентина та Марини сприяє поглибленню психологізму у творі: «Валентин не зважувався сказати усїєї гіркої правди Марині в обличчя. Не насмілювався. Хоча вже боягузливо вбив її зоддала. Перелітні птахи конвертів давно опускались на кригу. Тепер він шкодливо ховав порохований нагар в очах. Революція в убивстві сталася після того, як від герцю на мечах, обличчя в обличчя, кров на кров людство перейшло до вогнепальної зброї, коли жертву можна прикінчити здалеку, із безпечної засідки, самому нічим не ризикуючи. З літака по дітях» [2, с. 419]. Напруження у стосунках зростає і кульмінацією стає сварка, в якій характер Валентина зображується за допомогою зооморфізму, що увиразнює та гіперболізує риси характеру чоловіка: «Валентин був тепер схожий на замороженого лева, який готувався до стрибка, але так і просидів усе життя на місці, заклакнувши в чеканні» [2, с. 420].

Екзистенційна суперечність розв'язується на користь самотності героя. Валентин не наважується зробити рішучий крок, щоб перейти до наступного етапу свого існування. Він вирішує повернути спокійний плін холостяцького життя, яким воно було до приходу в нього Марини.

Чоловік починає спочатку в'язати, потім готувати, займатися хатніми справами, тобто тим, чим за звичаєними нормами належить займатися жінці. Прозаїк подає гротескний портрет героя: «Він швидко, на очах здавав... Вольове підборіддя вже поволі потопало в ситому драговинні шік, утрузало в комір, шия зарум'янилась, округлилась. На атлетичних м'язах наростав жирок. Він носив моїй дружині ушиті штани й сорочки, а вона розпускала колись нею ж зроблені заціпки» [2, с. 422]. Згодом, зустрівши Валентина на вулиці, його друг не впізнав чоловіка. Перед ним стояла розповніла жінка. Таким чином актуалізується гостра сучасна проблематика: положення жінки та чоловіка в суспільстві, що ніби міняються ролями. З усього творчого доробку письменника впливає романтичне бачення чоловіка як лицаря та жінки як натхненниці, музи.

Принагідно наведемо міркування В. Терлецького про неможливість витворити в літературі (й культурі загалом) «героя нашого часу», яка спричинена тим, що «знецінився, нігілювався дух героїства, звитяги, справжньої чоловічої сили. Які типи домінують? збоченці, психічно хворі, здебільзовані люмпени, продажні й дрібні люди, скоробагатки, злодії... Замість сильних

духом приходять фемінізовані ожіночені напів-чоловіки, котрі наприкінці століття уособлюють звородіння патріархальних цінностей» [3, с. 15].

Висновки і пропозиції. Аксиологічні ідеали Валентина Тарнавського (моральні, естетичні, філософські) об'єднані одним прагненням – віднайти гармонію у стосунках з оточуючими, з суспільством, з собою врешті. Персонаж оповідання «Супермен» переживає кризовий стан, породжений невизначеністю в особистому, соціальному й екзистенційному плані. Пошуки свого місця у світі, як і ресурсів для самореалізації, неможливі без витворення системи цінностей.

Увага В. Тарнавського звернена до внутрішнього світу героя-маргінала на тлі пізніх радянських часів – періоду випробування всіх смислів і цінностей на достовірність та життєздатність. Характер розкрито завдяки використанню прямих (інтервентних) форм психологізму, а також екстравертних форм, серед яких особливе місце відведено художній деталі та гротеску.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у зіставленні особливостей психологізму ранньої прози Валентина Тарнавського з його романами, що дасть змогу простежити художню еволюцію письменника.

Список літератури:

1. Гинзбург Л.О психологической прозе. Санкт-Петербург : Художественная литература, 1977. 443 с.
2. Тарнавський В. Міські мотиви : повісті та оповідання. Київ : Рад. письменник, 1943. 456 с.
3. Терлецький В. Фрау Українська Проза: суцільна фемінізація. Українське слово. 2000. 20-26 липня. С. 15.
4. Фашенко В. У глибинах людського буття: Літературознавчі студії. Одеса : Маяк, 2005. 640 с.

References:

1. Ginzburg, L. (1977). O psikhologicheskoy proze. Sankt-Peterburg: Khudozhestvennaya literatura.
2. Tarnavskij, V. (1943). Miski motivi: povisti ta opovidannya. Kyiv: Rad. pismennik.
3. Terleczkij, V. (2000). Frau Ukrayinska Proza: suczil`na feminizacziya. Ukrayinske slovo. 20-26 lipnya.
4. Fashhenko, V. (2005). U glibinakh lyud`kogo buttya: Literaturoznachchi studiyi. Odesa: Mayak.